

تصویرگری آیات قرآن در نگاره‌های بهشتی و دوزخی معراج‌نامه تیموری*

مرزیه پیراوی ونک^۱

محبوبه نیکونژاد^۲

مقدمه

این بخش از روایت که به بیان دیدار پیامبر (ص) در شب معراج از مراتب بهشت و دوزخ می‌پردازد، تقریباً در اکثر روایت‌های معراج موجود، در یک طرح داستانی واحد ذکر شده است. به عنوان مثال در این روایت‌های اسلامی، دیدار پیامبر (ص) از دوزخ، در همان آسمان اول و در ادامه بیان شگفتی‌های موجود در این آسمان صورت گرفته است. البته لازم به ذکر است که در برخی منابع همچون کشف‌الاسرار نیز پیامبر (ص) بعد از رسیدن به مقام قرب و عرش الهی، به دیدار بهشت می‌رود، اما همچنان دوزخ و مراتب آن در آسمان دنیا آورده شده است.^۳ علاوه بر آن، تنها در بخش‌های کوچکی از متن این نسخه، حضور راوی حس می‌شود چرا که تقریباً کل روایت از زبان حضرت محمد (ص) نقل می‌شود و جالب آن است که در آغاز روایت مربوط به بهشت و دوزخ، راوی دوباره حضور پیدا می‌کند و می‌نویسد: در اینجا به ما اجازه دهید تا توضیح بدهیم که چگونه محمد (ص) شاهد بهشت و دوزخ بود.

در واقع هنرمند به گونه‌ای کاملاً آگاهانه و هدفدار و به منظور تأکید خاص بر این تصاویر بهشتی و مخصوصاً نگاره‌های دوزخی و تفصیل بیشتر آن‌ها و به تبع آن، جلوگیری از دست دادن سیر روایت اصلی، این بخش از روایت را از پیرنگ اصلی داستان حذف کرده و در قسمتی جدا آورده است. علاوه بر آن چنین استنباط می‌گردد که ساحت آسمانی برای

معراج‌نامه تیموری که به احتمال بسیار برای دومین امیر تیموری، شاهرخ، در سال ۸۳۹-۸۴۰ ق مصور شده، توسط میرحیدر شاعر به زبان ترکی جغتایی ترجمه و به وسیله مالک بخشی هراتی به خط ترکی شرقی «اویغور» کتابت شد. امروزه این نسخه خطی در کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۹۰ و با عنوان «متمم مجموعه ترکی» جای گرفته است (سگای ۱۳۸۵: ۸۰، ۱۲؛ سیمز و دیگران ۲۰۰۲: ۱۳۳). این معراج‌نامه دارای ۶۸ صفحه است، با شصت نگاره که در ۵۷ صفحه جای داده شده است و یازده برگ از آن فقط دارای متن نوشتاری است؛ یعنی تقریباً در هر صفحه یک نقاشی آمده که در مقایسه با دیگر نسخ خطی مصور به شدت زیاد است (گروبر ۲۰۰۸: ۲۹۸).

در معراج‌نامه تیموری، ابتدا فرشته جبرئیل بر بستر حضرت محمد (ص) نازل می‌شود و او را با خود به سفری شگفت‌انگیز به آسمان‌ها می‌برد. پیامبر (ص) سوار بر مرکب خویش، به نام بُراق، عازم این سفر شبانه می‌گردد، او پس از توقفی در مسجدالاقصی، هفت آسمان را به ترتیب مشاهده و با فرشتگان مختلف و پیامبران پیش از خود ملاقات می‌کند. او پس از رسیدن به عرش پروردگار و سجده در برابر باری تعالی، به دیدار منزلگاه‌های بهشت و درگاه‌های مختلف دوزخ و ساکنان آن‌ها نایل می‌گردد.

* *Emanation of the Qur'anic Verses in the Timurid "Book of Ascension" (Mirajnama)*

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اصفهان.

۲. کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان / m_nikoonejad@yahoo.com

۳. از آنجا که این معراج‌نامه مطابق با عقاید سنی پدیدآورندگان و حامیان تولید و مصور شده، برای عمر، قصری در بهشت قائل شده است. (همچنین در قرآن (تحریم: ۱۱) نیز تقاضای همسر فرعون از خداوند برای ایجاد عمارتی در بهشت برای او ذکر شده است: «و خدا برای کسانی که ایمان آورده‌اند، همسر فرعون [آسیه] را مثل زده، آن‌گاه که گفت: پروردگارا! برای من نزد خود خانه‌ای در بهشت بساز و مرا از فرعون و کردارش نجات بخش و مرا از مردم ستمکار رهایی ده»). لازم به ذکر است که شکل هشت‌گوش این قصر بهشتی در این نگاره به احتمال بسیار متأثر از فرم هشت‌ضلعی مسجد عمر و یا همان قبةالصخره است.

دوره دوم، سال هفتم، شماره یکم و دوم، فروردین - تیرماه ۱۳۹۲

هنرمند، فضایی مقدس شمرده شده و در نظر او جایگیری دوزخ در آسمان اول متناقض با معنویت این مرتبه الهی بوده است، بنابراین با قرار دادن آن در بخشی جداگانه، مرز محکمی میان آن‌ها ایجاد کرده و مخصوصاً با این عمل خود بر ماهیت زیرزمینی و تاریک دوزخ تأکید کرده است.

علاوه بر آن، چنین به نظر می‌رسد که نگاره‌های بهشتی و دوزخی این نسخه خطی هم‌خوانی عمیقی با تجسم این دو ساحت در آیات قرآن داشته و به‌نوعی بازنمایی بصری آن هستند. این مقاله با هدف دستیابی به مصداق ارجاع نگاره‌های متفاوت بهشتی و دوزخی این نسخه خطی به تطبیق این نگاره‌ها با آیات قرآن کریم می‌پردازد در نهایت مشخص می‌سازد که هدف پدیدآورندگان این نسخه، تنها ثبت و نگارش یک واقعه مذهبی- تاریخی نبوده است. علاوه بر آن تأثیرپذیری این نگاره‌ها از متن قرآن کریم، تجسم ملموس‌تری از بهشت و نعمت‌های آن و دوزخ و عذاب‌های آن ارائه می‌دهد که مقاله حاضر به بررسی این مهم نیز می‌پردازد.

توصیف بهشت در قرآن کریم و بازنمود آن در نگاره‌های بهشتی معراج‌نامه

بهشت در قرآن به زیبایی وصف شده و بیش از دویست آیه آن درباره جنت است (طارمی‌راد ۱۳۸۴: ۳). در اکثر آن‌ها به وجود باغ‌های بهشتی که نهرها از زیر درختانش جاری است، اشاره شده و از خوراکی‌ها و آشامیدنی‌های لذیذ و حوریان زیباروی آن نام برده شده است. همچنین «قرآن به‌طور مکرر دروازه‌ای را برای بهشت ذکر کرده است و در سوره حجر آیه ۴۴، هفت دروازه برای بهشت توصیف شده است» (بلر و بلوم ۱۹۹۱: ۸۱).

در نگاره‌ای از معراج‌نامه تیموری که پیامبر (ص) و جبرئیل را در کنار حوض کوثر نمایش داده است، سه دروازه بهشتی تصویر شده‌اند که بر روی کتیبه فوقانی هر یک از این درگاه‌ها، عبارات «لااله الاالله»، «محمدرسول الله» و «علی ولی الله»، با خط کوفی تزئینی (دشتگل ۱۳۸۳: ۷۵)، نوشته شده و هر سه درگاه هم با پرده‌ای قرمز رنگ پوشانده شده است.

در نگاره بعد از آن نیز، حضرت محمد (ص) بر دروازه بهشتی نشان داده شده که فرشته خازن و نگهبان آن در را گشوده و او را به داخل بهشت دعوت می‌نماید (تصویر ۱).

خداوند در سوره زمر آیه ۷۳، به نگهبانان دروازه‌های بهشتی نیز اشاره فرموده است: و کسانی که تقوای الهی پیشه کردند گروه گروه به سوی بهشت برده می‌شوند هنگامی که به آن می‌رسند درهای بهشت گشوده می‌شود و نگهبانان به آنان می‌گویند سلام بر شما. گوارایتان باد این نعمت‌ها. داخل بهشت شوید و جاودانه بمانید.

در کنار این دروازه باغ کوچک و سرسبزی به نمایش درآمده است که سه رود به رنگ‌های مختلف در آن جریان دارند که گرچه در متن این معراج‌نامه به آن‌ها هیچ اشاره‌ای نشده است، اما هم‌خوانی بسیار زیادی با روایت‌هایی همچون روایت زیر که توصیفگر کوثر هستند، دارند:

نهری عظیم دیدم آب آن سپیدتر از شیر، شیرین‌تر از عسل، خوش‌بوی‌تر از مشک، سنگ‌ریزه آن در و یاقوت، جبرئیل گفت ای محمد این آن کوثر است و تسنیم که رب‌العزة تو را داده و به آن گرامی کرده و منبع آن زیر عرش مجید است، در هر قصری و غرفه‌ای و خانه‌ای از خانه‌های بهشتیان شاخی از آن می‌رود تا شراب و عسل و شیر و می از آن آمیغ کنند، وذلک قوله: «عیناً یشرّب بها عبادالله یفجرونها تفجیراً» (میبدی، کشف الاسرار، ص ۴۹۵-۴۹۶).

تصویر ۱: ورود به بهشت، معراج‌نامه تیموری

بنابراین می‌توان چنین استنباط نمود که سه نهر فوق، در واقع شعبه‌هایی از رود کوثر هستند که به بهشت وارد می‌گردند، تصویرگر برای آنکه به ویژگی‌های مختلف این رود اشاره کند آن‌ها را به رنگ‌های معنادار زیر نمایش داده است؛ سفید

تصویر ۲: دو باغ بهشتی و نعمت‌های آنها، معراج‌نامه تیموری

وجود دو باغ بهشتی در این نگاره‌ها نیز با آیاتی از سوره الرحمن (۴۶-۵۸) هم خوانی دارد که می‌فرماید:

و برای کسی که از مقام پروردگارش بترسد، دو باغ بهشتی است ... آن دو باغ دارای انواع نعمت‌ها و درختان پرتراوت است ... در آن‌ها دو چشمه همیشه جاری است ... در آن دو، از هر میوه‌ای دو نوع وجود دارد ... این در حالی است که آن‌ها بر فرش‌هایی تکیه کرده‌اند با آسترهایی از دیا و ابریشم، و میوه‌های رسیده آن دو باغ بهشتی در دسترس است ... در آن باغ‌های بهشتی زنانی هستند که جز به همسران خود عشق نمی‌ورزند و هیچ جن و انس پیش از این‌ها با آنان تماس نگرفته است ... آن‌ها همچون یاقوت و مرجان‌اند.

در ادامه دیدار پیامبر (ص) از شگفتی‌ها و نعمت‌های بهشت و در آخرین نظام تصویری بهشتی معراج‌نامه عمارتی را در باغی می‌بیند که متعلق به عمر است و پیامبر در آن قصر، زنان بهشتی را می‌بیند. [۱] در ادامه سوره مذکور (الرحمن) و در آیات ۶۲-۷۲ نیز، به وجود دو باغ بهشتی دیگر در پایین آن دو باغ اشاره شده، که این آیات نیز هم‌خوانی‌هایی با این نگاره دارند:

به معنای شیر، نارنجی به نشانهٔ عسل، قهوه‌ای یا نقره‌ای به ترتیب یا به نشانهٔ شراب یا آب زلال. همچنین قرابت بسیار زیادی بین نمایش این نه‌رها با آیهٔ ۱۵ از سوره محمد وجود دارد که می‌فرماید:

توصیف بهشتی که به پرهیزگاران وعده داده شده چنین است، در آن نه‌رهایی از آب صاف و خالص که بدبو نشده و نه‌رهایی از شیر که طعم آن دگرگون نگشته و نه‌رهایی از شراب (طهور) که مایهٔ لذت نوشندگان است و نه‌رهایی از عسل مصفاست و برای آن‌ها در آن از همه انواع میوه‌ها وجود دارد...

پس دیده می‌شود که آگاهی هنرمند نگارگر نظام تصویری نیز نسبت به روایات معراج و آیات قرآن زیاد بوده و گاهی در جهت تکمیل متن نوشتاری، عناصری را به متن تصویری خود اضافه نموده است.

به‌طور کلی پنج تصویر در این نسخهٔ خطی، بهشت مسلمانان را مجسم نموده که دو تای آن‌ها خود باغ بهشتی را نشان می‌دهد (سیمز و دیگران ۲۰۰۲: ۱۶۹). نمایش این دو باغ که به کلی با نمایش نگاره‌های دیگر این نسخه متفاوت است، نمونهٔ تقریباً کاملی از بهشت توصیف‌شده در قرآن است. وجود رود، تخت‌هایی که بهشتیان و حوریان زیبا بر آن تکیه دارند، درختان زیبا و پر از شکوفه و میوه، در دسترس بودن میوه‌های آن و در نهایت آرامش حاکم بر صحنه، همگی مطابق با آیات قرآن کریم در این باره است:

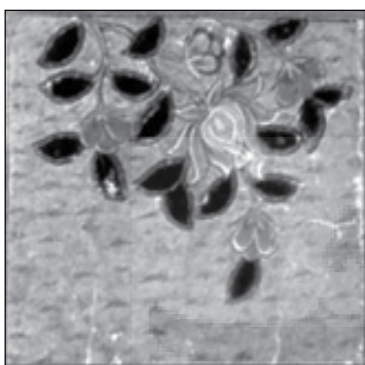
آن‌ها بر تخت‌هایی که صف کشیده و به هم پیوسته است، قرار دارند، در حالی که بر آن تکیه زده و روبه‌روی یکدیگرند (واقعه: ۱۵-۱۶).

آن‌ها (اصحاب یمین) در سایهٔ درختان سدر بی‌خار قرار دارند و در سایهٔ درخت «طلح» پربرگ (درختی خوش‌رنگ و خوشبو) و سایهٔ کشیده و گسترده و در کنار آبشارها و میوه‌های فراوان که هرگز قطع و ممنوع نمی‌شود و همسرانی بلندمرتبه ما آن‌ها را آفرینش نوینی بخشیدیم و همه را دوشیزه قرار دادیم زانی که تنها به همسرانشان عشق می‌ورزند و خوش‌زبان و فصیح و هم سن و سال‌اند (واقعه: ۲۸-۳۷).

این در حالی است که سایه‌های درختان بهشتی بر آن‌ها فرو افتاده و چیدن میوه‌هایش بسیار آسان است (انسان: ۱۴).

در این نسخه خطی است. مطابق با این آیات، دو باغ اصلی که در واقع همان نظام‌های دیداری مشابه (تصویر ۲) هستند و دو باغ پایین‌تر از آن‌ها که در نظام‌های تصویری ۱ و ۳ تصویر شده‌اند و از نظر تصویری هم کادر کوچک‌تری در ترکیب دارند و ساحت بیرونی آن‌ها (باغ‌ها) به اهمیت باغ‌ها در نگاره‌های دو باغ بهشتی تصویر ۲ نیست. همچنین در هر یک از آن‌ها رودی جریان دارد که اشاره به چهار رود مذکور در این چهار باغ مطابق با آیات فوق‌الذکر است. لازم به یادآوری است که نمایش سه رود در تصویر ۱، به شعبه‌های مختلف یک رود واحد (رود کوثر) و جنبه‌ها و ویژگی‌های مختلف آن رود اشاره دارد.

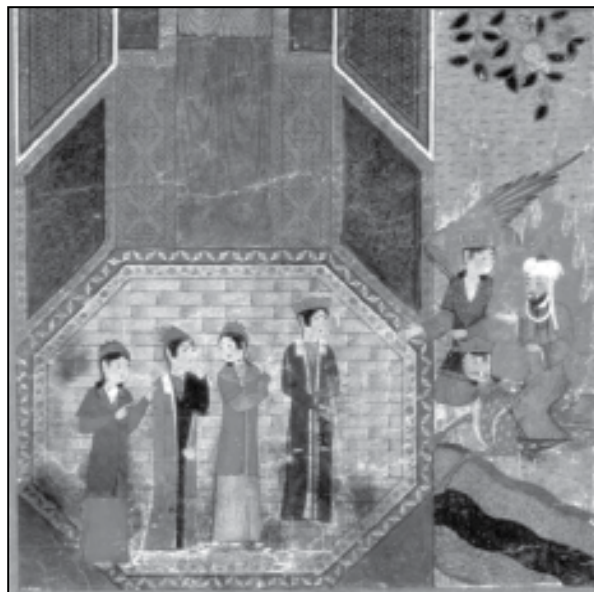

تصویر ۴: گل‌اناری در این نگاره

بنابراین چنان‌که از آیات قرآن نیز دریافت می‌شود، تصاویر بهشتی در این نسخه خطی، بازتابی از تجسم آن در قرآن هستند. لازم به توضیح است که نعمت‌های مادی بهشت در متن نوشتاری این نسخه چندان توصیف نشده است.

توصیف دوزخ در قرآن کریم و بازنمود آن در شانزده نگاره جهنمی معراج‌نامه

تصاویر دوزخی در معراج‌نامه تیموری شامل شانزده نگاره در پانزده صفحه است و به تصویرگری دیدار پیامبر (ص) از عذاب‌های دوزخ و مناطق دوزخی پرداخته است. این نگاره ورود پیامبر (ص) به دروازه دوزخ را نشان می‌دهد که خازن آن درهایش را گشوده و آتش سوزنده از آن خارج شده است. خازن و مالک دروازه دوزخ همچون انسان‌ها تصویر شده و فقط رنگ پوست او نارنجی است. رئیس خازنان دوزخ

تصویر ۳: ملاقات با زنان بهشتی در قصر عمر، معراج‌نامه تیموری

و پایین‌تر از آن‌ها (آن دو باغ بهشتی) دو باغ بهشتی دیگر است ... هر دو خرم و سرسبزند ... در آن‌ها دو چشمه جوشنده است ... در آن‌ها میوه‌های فراوان و درخت خرما و انار است ... و در آن باغ‌های بهشتی زنانی نیکو خلق و زیباییند ... حوریانی که در خیمه‌های بهشتی مستورند.

بنابراین بعد از نمایش دو باغ بهشتی، باغ دیگری بازنمایی شده که مطابق با این آیات زنانی نیکو در آن منزل دارند، اما عنصری که بیش از هر چیز این نگاره را به این آیات پیوند می‌دهد، وجود گل‌اناری در بالای سمت راست نگاره و در ساحت بیرونی است، که اشاره‌ای به درختان انار در این باغ دارد. این گل‌اناری فقط در این نظام تصویری از این نسخه به نمایش درآمده و اندازه نسبتاً بزرگ آن نظر بیننده را به خود جلب می‌کند. پایین آمدن شاخه آن از قسمت بالای نگاره، جهت القای وجود درختان بلند و تنومند در این باغ بهشتی به بیننده است.

بنابراین، فقط دو عنصر در این فضای باریک فضای بیرونی نشان‌دهنده فضای باغ است: گل‌انار و بخش کوچکی از یک رود در پایین سمت راست ترکیب که هر دو با آیات مذکور هم‌خوانی دارند.

آنچه در مورد مجموعه تصاویر بهشتی این نسخه خطی جالب‌توجه است، وجود چهار باغ، مطابق با آیات سوره الرحمن

یک فرشته نگهبان و فرشته عذاب بزرگ به نمایش درآمده است. در قرآن (زمر: ۷۱، غافر: ۴۹، ملک: ۸، مدثر: ۳۰-۳۱، علق: ۱۸) به وجود نگهبانان دوزخ اشاره شده است. و آن‌ها که در آتش‌اند به مأموران دوزخ می‌گویند: «از پروردگارتان بخواهید یک روز از عذاب ما بردارد (غافر: ۴۹).

در اینجا بایستی این نکته ذکر شود که در باور اسلامی، ناظران و عذاب‌کنندگان دوزخ نیز از فرشتگان هستند؛ ولی به واسطه مأموریت و مسئولیتشان و به منظور افزایش عذاب دوزخیان، به شکل‌های کربه و رعب‌آور بر آن‌ها ظاهر می‌گردند و از آن است که در این نگاره‌ها هم به شکلی زشت و دیوماند با سر حیوان‌گونه‌ای نمایش داده شده‌اند. آیات سوره مدثر و تحریم نیز این نگهبانان و ناظران خشن و سختگیر بر عذاب گناهکاران را در قرآن (علق: ۱۸) با عنوان زبانیه یعنی آتشبانان (خرم‌شاهی ۱۳۸۰: ۵۵۳)، از فرشتگان می‌داند:

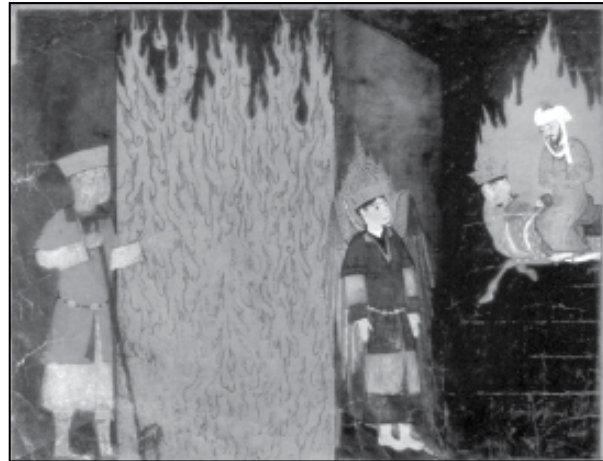
[و] بر آن [آتش]، نوزده [نگهبان گماشته] است و ما نگهبانان آتش را جز فرشتگان قرار ندادیم و شمار آن‌ها را جز آزمایشی برای کسانی که کفر ورزیدند، نگردانیم، تا آنان که اهل کتاب‌اند، یقین کنند و ... (مدثر: ۳۰-۳۱).
... آتشی [آتش دوزخ]، که فرشتگانی بر آن گمارده شده که خشن و سختگیرند و هرگز فرمان خدا را مخالفت نمی‌کنند و آنچه را فرمان داده شده‌اند، [به‌طور کامل] اجرا می‌نمایند (تحریم: ۶).

لازم به ذکر است که وجود گرزهای سنگین در دستان برخی از این فرشتگان عذاب نیز، با آیات قرآن هم‌خوانی دارد: و برای آنان (جهنمیان) گرزهایی از آهن [سوزان] است. هرگاه بخواهند از غم و اندوه‌های دوزخ خارج شوند، آن‌ها را به آن باز می‌گردانند و [به آنان گفته می‌شود] بچشید عذاب سوزان را [حج: ۲۱-۲۲].

بنابراین تصویرگر نظام دیداری، برای القای سوزندگی و جنس آهنین این گرزها مطابق با آیه فوق، در اغلب موارد آن‌ها را به رنگ قرمز تصویر نموده است.

در این نظام‌های تصویری، نیز بدن‌های گناهکاران از شدت عذاب و سختی به تیرگی گراییده است؛ تیرگی پوست‌ها و چهره‌های گناهکاران در این نسخه خطی نیز مطابق با آیات قرآن است:

[آن عذاب عظیم] روزی خواهد بود که چهره‌هایی سفید و

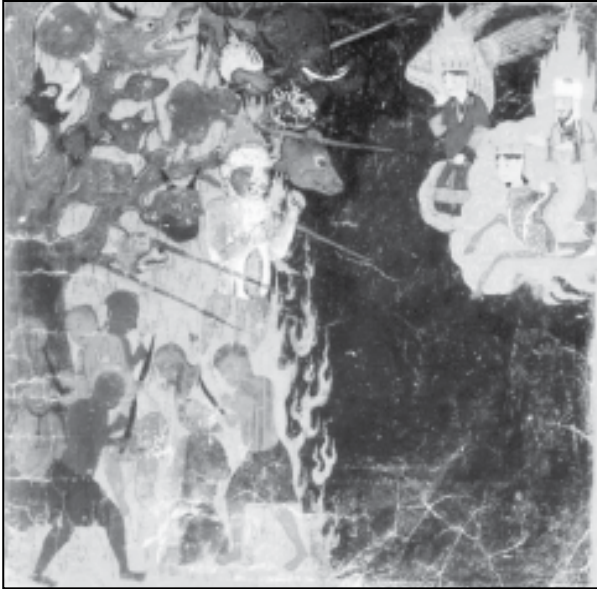

تصویر ۵: بر درگاه دوزخ در معراج‌نامه تیموری

در آیات قرآن، «مالک» نامیده شده است (زخرف: ۷۷) همچنین وجود درگاه‌های دوزخ نیز در قرآن بیان شده است: (دوزخ) هفت در دارد و برای هر دری، گروه معینی از آن‌ها تقسیم شده‌اند (حجر: ۴۴). و کسانی که کافر شدند گروه‌گروه به سوی جهنم رانده می‌شوند، وقتی به دوزخ می‌رسند، درهای آن گشوده می‌شود و نگهبانان دوزخ به آنان می‌گویند ... (زمر: ۷۱). نکته قابل توجه در این نظام تصویری که از خلاقیت و تخیل تصویرگر آن حکایت دارد، رنگ متفاوت بال‌های جبرئیل در این نگاره است. یکی از بال‌های جبرئیل در این نظام تصویری تیره‌تر از دیگری است. این امر از فاصله دورتر این بال او از نور و لهیب آتش نشأت گرفته که باعث شده که این بال او، همچون دو در باز شده دوزخ، در تاریکی دوزخ و در سایه دودهای متراکم آن قرار گیرد. در قرآن (واقعه: ۴۲-۴۴)، به سایه‌ها و دودهای دوزخ اشاره شده است: آن‌ها (اصحاب شمال) در میان بادهای کشنده و آب سوزان قرار دارند. و در سایه دودهای متراکم و آتش‌زا؛ سایه‌ای که نه خنک است و نه آرام‌بخش.

و همچنین (مرسلات: ۳۰-۳۱): بروید به سوی سایه سه‌شاخه (دودهای خفقان‌بار و آتش‌زا)؛ سایه‌ای که نه آرام‌بخش است و نه از شعله‌های آتش جلوگیری می‌کند.

چنان که در دیگر نگاره‌های دوزخی این نسخه خطی نیز دیده می‌شود، تعداد عذاب‌کنندگان در هر صحنه بسیار است، اما هر مرتبه‌ای از جهنم و به تبع آن در هر نظام تصویری، تنها

تصویر ۶: درخت جهنمی زقوم در معراج‌نامه تیموری

چهره‌هایشان را بریان کند، هم نوشابه‌ای بد است و هم محبسی بد (کهف: ۲۹).

... آیا این‌ها همانند کسانی هستند که همیشه در آتش دوزخ‌اند و از آب جوشان نوشانده می‌شوند که اندرونشان را از هم متلاشی می‌کند (محمد: ۱۵).

به دنبال او جهنم خواهد بود و از آب بدبوی متعفی نوشانده می‌شود. به زحمت جرعه‌جرعه آن را سر می‌کشد و هرگز حاضر نیست به میل خود آن را بیاشامد و مرگ از هر جا به سراغ او می‌آید ولی با این‌همه نمی‌میرد و به دنبال آن عذاب شدیدی است (ابراهیم: ۱۶-۱۷).

خوراندن این مایعات متعفن در نگاره دوزخی و نمایش عذاب شرابخواران و غاصبان سهم یتیمان (تصویر ۷) نشان داده شده است. لازم به ذکر است که در قرآن، خوردن اموال یتیمان به خوردن آتش تشبیه شده است:

کسانی که اموال یتیمان را به ظلم و ستم می‌خورند، [در حقیقت] تنها آتش می‌خورند و به زودی در شعله‌های آتش دوزخ می‌سوزند (نساء: ۱۰).

عذاب منافقان در این نسخه خطی نیز با آیات قرآن همخوانی دارد، چنانکه دیده می‌شود، مطابق با آیات ذیل، مأموران عذاب بر بدن، چهره و پشت این گناهکاران ضربه می‌زنند. آخرین

چهره‌هایی سیاه می‌گردد، اما آن‌ها که صورت‌هایشان سیاه شده، [به آن‌ها گفته می‌شود]: آیا بعد از ایمان کافر شدید؟! پس بچشید عذاب را، به سبب آنچه کفر می‌ورزیدید! (آل عمران: ۱۰۶).

[آتشی است که] نه چیزی را باقی می‌گذارد و نه چیزی را رها می‌سازد؛ پوست تن را به کلی دگرگون می‌کند (مدثر: ۲۸-۲۹).

در دومین نگاره دوزخی، درخت زقوم به نمایش درآمده که نحوه تصویرگری آن همخوانی دقیقی با توصیف این درخت در آیات قرآن دارد. مصحف شریف در توصیف درخت زقوم (صافات: ۶۲-۶۸) چنین می‌فرماید:

آیا این [نعمت‌های جاوید بهشتی] بهتر است یا درخت [نفرت‌انگیز] زقوم؟! ما آن را مایه درد و رنج ظالمان قرار دادیم. آن درختی است که از قعر جهنم می‌روید؛ شکوفه‌های آن مانند سرهای شیاطین است. آن‌ها (مجرمان) از آن می‌خورند و شکم‌ها را از آن پر می‌کنند. سپس روی آن آب داغ متعفی می‌نوشند. سپس بازگشت آن‌ها به سوی جهنم است.

بی‌گمان، درخت زقوم — غذای گنهکاران است — همانند فلز گداخته در شکم‌ها می‌جوشد — جوشی همچون آب سوزان (دخان: ۴۳-۴۶).

چنان‌که در این نگاره نیز دیده می‌شود، شاخه‌های این درخت از سرهای حیوانات و شیاطین تشکیل یافته که توجه تصویرگر آن را به قرآن نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که در روایات معراج عموماً از درخت زقوم سخنی به میان نیامده است و می‌توان ورود آن به این نسخه را متأثر از آیات قرآن دانست.

علاوه بر درخت زقوم، خوراکی دیگر دوزخیان «ضربع» است (نوعی درخت زهرآگین) که نه فربه می‌گرداند و نه از گرسنگی باز می‌دارد (غاشیه: ۶-۷)، دیگر «غسلین» (یعنی چرکابه و خونابه) (حاقه: ۳۶) و «عناق» (یعنی خون و ریم) (ص: ۷۵؛ نساء: ۲۵) و «صدید» (یعنی آب زردآبه آمیز) (ابراهیم: ۱۶) است (خرمشاهی ۱۳۸۰: ۵۵۴).

برای ستمکاران آتشی فراهم شده است که سرآورده‌های آنان را فرا خواهد گرفت و چون به استغاثه آبی طلب کنند، به ایشان آبی چون فلز گداخته دهند، که [حرارتش]

همخوانی دقیق این نوع عذاب با این نوع گناه دلیل موثقی بر اثبات این ادعا خواهد بود.

کسانی که بخل می‌ورزند و آنچه را خدا از فضل خویش به آنان داده انفاق نمی‌کنند، گمان نکنند این کار به سود آنهاست، بلکه برای آنها شر است؛ به‌زودی در روز قیامت آنچه را نسبت به آن بخل ورزیدند، همانند طوقی به گردنشان می‌افکنند ... (آل عمران: ۱۸۰).

همچنین در تصاویر این نسخه گناهکاران در زنجیرهایی که به محکمی بسته شده‌اند، نشان داده شده‌اند که بسته شدن گناهکاران در بند و زنجیر نیز در آیات قرآن چندین بار تکرار شده است:

تصویر ۷: مجازات غاصبان سهم یتیمان در معراج‌نامه تیموری

چهره سمت چپ تصویر، از پشت مورد ضربه قرار گرفته است که نمایش این حالت غیر معمول در این نسخه، توجه تصویرگران آن را به این آیات نشان می‌دهد:

پس چگونه است [حال منافقان] وقتی که فرشتگان آنان را بمیرانند، در حالی که بر چهره و پشت آنان تازیانه می‌زنند؟ (محمد: ۲۷).

و اگر ببینی، آنگاه که فرشتگان کافران را می‌میرانند، بر چهره و پشت آنان می‌زنند و [می‌گویند]: عذاب سوزان را بچشید (انفال: ۵۰).

در آیه ۴۱ سوره الرحمن آمده است که «گناهکاران از سیمایشان شناخته شوند و [آنها را] از موهای پیشانی و پاهایشان بگیرند».

در این نگاره نیز زنانی تصویر شده‌اند که موهای خود را در دنیا از نامحرمان نپوشانده‌اند و در دوزخ از موهایشان آویزان شده‌اند. آیات ۳۱ سوره نور و ۵۹ سوره احزاب هم به مسأله پوشش و حجاب توجه دارند.

همچنین در نسخه خطی معراج‌نامه تیموری افرادی که در پرداختن زکات بخل ورزیده‌اند، با طوق‌هایی بر دور گردن به نمایش درآمده‌اند که گرچه شباهت شمایل‌نگاری بسیاری با مجازات‌های چینیان و تصاویر کتاب مقدس (سوترا) ده پادشاه دارند که در نحوه نمایش این صحنه از دوزخ بی‌تأثیر نبوده است (نک: گروبر ۲۰۰۸: ۳۱۹-۳۲۵). طوق‌های دور گردن این گناهکاران بیش از هر چیز متأثر از آیه ۱۸۰ سوره آل عمران بوده است که مطابق با آن در دوزخ، اموال افرادی که انفاق نمی‌کنند، همچون طوقی به گردنشان آویخته خواهد شد.

تصویر ۸: عذاب چاپلوسان، معراج‌نامه تیموری

و در آن روز، مجرمان را با هم در غل و زنجیر می‌بینی [که دست‌ها و گردن‌هایشان را به هم بسته است] (ابراهیم: ۴۹). در آن هنگام که غل و زنجیرها بر گردن آنان قرار گرفته و آنها را می‌کشند و در آب جوشان وارد می‌کنند، سپس در آتش دوزخ فروخته می‌شوند (غافر: ۷۱-۷۲).

در سوره‌های حاقه آیات (۳۰ و ۳۲) و انسان (آیه ۴) نیز این مطالب آمده است و در سوره مسد (آیه ۵) نیز می‌فرماید: «و در گردن او (زن ابولهب) طنابی است از جنس لیف خرما.»

در آیات قرآن مسلمانان به شدت از شهادت به دروغ نهی شده‌اند (حج: ۳۰، فرقان: ۷۲، واقعه: ۹۲-۹۴). در نظام تصویری زیر

نیز چنین دیده می‌شود که این افراد به شکل خوکانی تصویر شده‌اند. در نظام نوشتاری این نسخه هم، سر آن‌ها همچون سر خوک و پاها و دم‌هایشان همچون خران بیان شده است. این‌گونه کیفر نیز مطابقت با برخی توصیف‌های قرآن از عذاب دوزخ دارد:

بگو، آیا شما را به بدتر از [صاحبان] این کیفر در پیشگاه خدا خبر دهم؟ کسانی که خدا لعنتشان کرده و بر آنان خشم گرفته و از آنان بوزیگان و خوکان پدید آورده و پرستش بت کرده‌اند. اینان‌اند که از نظر جایگاه، بدتر و از راه راست گمراه‌ترند (مائده: ۶۰).

و چون از آنچه که از آن نهی شده بودند، سرپیچیدند، به آنان گفتیم: «بوزیگانی زبون باشید.» (اعراف: ۱۶۶).

نتیجه

جایگیری مراتب بهشت و دوزخ در بخشی مجزا نمایانگر تأکید بر این تصاویر توسط پدیدآورندگان این نسخه و خصوصاً حامی آن (یعنی شاهرخ که قصد ترویج و تشویق به اسلام و قوانین آن را داشته) ۴، بوده است و با توجه به تأثیر بیشتر این نگاره‌ها در بیننده، این تأکید و برجسته‌سازی می‌تواند نشان‌دهنده یکی از اهداف مهم پدیدآورندگان این نسخه در ایجاد تزکیه و تهذیب در بیننده آن و ترغیب او به انجام اعمال نیک و دوری از بدی‌ها باشد.

ارجاع به آیات قرآن در نمایش‌های بصری نگاره‌های بهشتی و دوزخی معراج‌نامه تیموری، توجه پدیدآور آن به بینامتنی دیگری غیر از روایت‌های مذکور در متن نوشتاری این نسخه را نشان می‌دهد. به عنوان نمونه در نمایش باغ‌های بهشتی، از الگوی چهارباغ مذکور در قرآن کریم تبعیت شده و نعمت‌های موجود در آن‌ها نیز به نوعی تصویرسازی آیاتی از قرآن است که به توصیف بهشت پرداخته‌اند. تجسم دوزخ در این نسخه نیز هم‌خوانی و هماهنگی کامل با تجسم آن در قرآن کریم دارد. در واقع گرچه بخش اعظم روایت این کتاب، از روایت‌های معراج موجود نشأت گرفته، اما خصوصاً در بیان

تصویری از آنان از ارجاع بینامتنی برای اثربخشی بیشتر در مخاطب خود استفاده نموده است.

توجه به ارزشمندترین منبع مسلمانان، یعنی قرآن کریم، در نمایش‌هایی از بهشت و دوزخ، نشان می‌دهد که هدف پدیدآورندگان این نسخه خطی، به‌طور مسلم، تنها بیان یک رویداد تاریخی صرف نبوده و به مفاهیم عمیق معنوی و مذهبی و ایجاد تزکیه، پالایش نفسانی و تعالی مخاطب مسلمان تیموری نیز از طریق تذکر و یادآوری آیات وحی و القای شادمانی و ترس در او توجه داشته‌اند.

تصویرگر نگاره‌های دوزخی با نمایش گناهکاران در هیبت زنان، مردان، پیران و جوانان قصد دارد که هر مخاطب مسلمان از هر نوع قشر و دسته‌ای را، اعم از مرد، زن، پیر یا جوان، مورد خطاب قرار داده و به آن‌ها هشدار دهد که در صورت انجام هر یک از اعمال مذکور به این سرنوشته شوم دچار خواهند شد. بیننده مسلمان هم با دیدن تصاویر دوزخی این نسخه و با به یاد آوردن آیات قرآنی درباره دوزخ و عذاب‌های آن، مخصوصاً در صورت ارتکاب این نوع گناهان، خود را در آن صحنه تکان‌دهنده متجسم می‌شود. در این جا او با افزایش فشار عاطفی روبه‌رو شده و ترس شدیدی بر او وارد می‌گردد. بنابراین این تصاویر تکان‌دهنده بیش از هر نگاره دیگر موجود در این نسخه، موجب تزکیه و پالایش روحی بیننده خواهند شد. گرچه این نوع تصاویر به عقیده برخی ابتدایی و یا حتی گاهی خنده‌آور توصیف شده‌اند، اما مسلماً برای مخاطب تیموری و بیننده مسلمان این نگاره‌ها، به نوعی بازنمایی بصری توصیف‌های قاطع قرآن از عذاب‌های هولناک جهنم بوده و تأثیر زیادی را بر او می‌گذارده است. همچنین در قیاس با سیاهی و شومی تصاویر دوزخی، هنگامی که او نگاره‌های آرام‌بخش بهشتی را به یاد آورده و در ذهن مرور می‌نموده است که آن‌ها هم بازنمایی‌های درستی از آیات وحی هستند، مورد تشویق و تهذیب بیشتری قرار می‌گرفته است. در واقع با توجه به همه آنچه گذشت، چنین می‌توان

۴. شاهرخ فرمانروایی روشنفکر بود که تلاش می‌کرد تا اسلام (سنی) را در سرزمین‌های تیموری و خارج از آن گسترش دهد. او خود را به‌عنوان تجدیدکننده بزرگ و پادشاه اسلام می‌دانست و تلاش می‌نمود تا با تولید تعدادی آثار همچون زندگی‌نامه‌های پیامبران و مجموعه‌های حدیث به زبان بومی‌اش، خود را در تاریخ اسلامی داخل گرداند (گروبر ۲۰۰۸: ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۱، ۲۶۸). او که در عقیده دینی استوار و به اصحاب شریعت و فضلا و عرفا سخت معتقد بود، در مقایسه با دیگر پادشاهان تیموری، از همه دیندارتر و نسبت به اجرای اوامر الهی و احکام نبوی معتقدتر بود و به همین سبب از وی نیز مانند تیمور به عنوان مجدد دین یاد کرده‌اند. او نوشیدن شراب را ممنوع ساخت و خمخانه‌های پر از شراب را از بین برد. بزرگان را به اجرای شعائر دینی تشویق می‌نمود و در راه کمک به رجال در انجام فریضه حج، نذر کردن برای فرستادن پوشش حرم مکه، مداومت در زیارت مقابر بزرگان دین و مشایخ تصوف و تعمیر بقاع متبرکه که کوشش می‌نمود (میرجعفری ۱۳۸۷: ۹۰ و ۱۶۵).

گفت که این نگاره‌ها گرچه ساده به نظر می‌رسند، اما به نوعی تجسم ملموس و بی‌پیرایه‌ای از دوزخ و بهشتی است که در قرآن به کمال توصیف شده است و از همان است که تصاویر آن برای بیننده‌ای که در این بافت مسلمان قرار ندارد، ممکن است خنده‌آور به نظر برسند.

در پایان لازم به ذکر است که اوج توجه پدیدآورندگان این نسخه به تزکیه مخاطب تیموری این نسخه در نمایش عذاب شرابخواران دیده می‌شود، چرا که با توجه به شرابخواری بسیاری از افراد خانواده تیمور و مبارزه علنی شاهرخ با آن، او در نظام نوشتاری این مجلس به توبه شرابخواران اشاره نموده و آن‌ها را هشدار می‌دهد که در صورت ترک نمودن این گناه، این سرنوشت شوم را در پیش‌رو خواهند داشت. لازم به توجه است که در میان شانزده نگاره دوزخی فقط این نگاره به توبه گناهکاران اشاره دارد.

منابع:

- خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۸۰، «جهنم»، دایرةالمعارف تشیع، ج ۵، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی و بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: نشر شهید سعید محبی.
- دشتگل، هلناشین، ۱۳۸۳، «متن نوشتاری نسخه معراج‌نامه

- میرحیدر»، کتاب ماه هنر، ش ۷۱-۷۲، ص ۶۸-۷۶.
- سگای، ماری رز، ۱۳۸۵، معراج‌نامه سفر معجزه‌آسای پیامبر (ص)، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی (مهاس).
- طارمی‌راد، حسن، ۱۳۸۴، «جنت»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- قرآن مجید، توضیحات و واژه‌نامه از بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: جامی و نیلوفر (با همکاری انتشارات دوستان).
- میدی، ابوالفضل رشیدالدین، ۱۳۵۷، کشف الاسرار و عدةالابرار، به کوشش علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
- میرجعفری، حسین، ۱۳۸۷، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران: اصفهان: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و دانشگاه اصفهان.

– Blair, Sh. and Bloom J. M. 1991, *Images of Paradise in Islamic Art*, Hood Museum of Art & Dartmouth College.

– Gruber, Ch. J., 2008, *The Timurid Book of Ascension (Mi'rajnama): A Study of Text and Image in a Pan-Asian Context*, Tauris Academic Studies.

– Sims, E., et al., 2002, *Peerless Images*. Yale University Press, New Haven and London.

